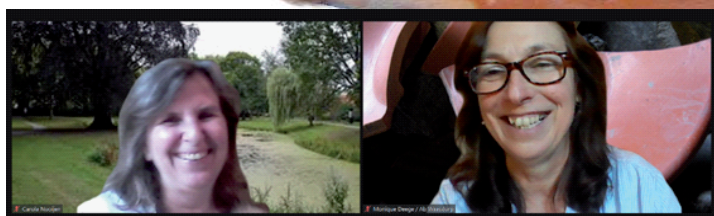

Verkenning Ontmoetingscentrum Forum Hadriani

In het kader van de subsidieregeling

'Vind elkaar in erfgoed - verken de Faro-werkwijze'

communiqué
communicatie, educatie en presentatie

drs. C.K. Nooijen
drs. M. Deege

Augustus 2022

Foto kaft: *Terra sigillata* scherf, opgegraven in 2007 en zicht op het Informatiecentrum, dat tijdens de opgraving 2007-2008 was neergezet door de BAM achter de tuinmuur, aan het eind van het parkeerterrein (foto: Communique).

Inhoudsopgave

Inleiding & aanleiding	- 4 -
Opzet en doel van het onderzoek	- 6 -
De uitvoering	- 8 -
Conclusies en aanbevelingen	- 17 -
Literatuur en digitale bronnen	- 19 -

Bijlagen

- I. Flyer voor om- en opwonenden
- II. Kaart van beschermde percelen
- III. Doelgroepen/middelen matrix
- IV. Verantwoording begroting (alleen in versie voor Fonds voor Cultuurparticipatie)

Inleiding & aanleiding

Net als voor vele andere collega's binnen de cultuureducatie en archeologie lag in de coronatijd een groot deel van ons werk noodgedwongen stil. Tegelijkertijd bood deze stilte ons de kans te kijken naar andere publieksprojecten, die meer onderzoeksgericht waren. En ook naar andere manieren van informatieoverdracht. Het Fonds voor Cultuurparticipatie lanceerde in deze periode het project *Vind elkaar in erfgoed, verken de Faro-werkwijze*.

Met drie decennia ervaring in rondleiden, lesgeven en activiteiten organiseren, waren wij benieuwd of de doorgaans korte publieksactiviteiten vanuit opgravingen, musea en culturele instellingen beter verankerd kunnen worden. Daarnaast wilden we onderzoeken of er een langdurige samenwerking met bewoners en andere direct betrokken partijen mogelijk zou zijn. Ofwel: onderzoeken wat de Faro-werkwijze hier zou kunnen betekenen.

Dat de keuze viel op Forum Hadriani was voor ons een logische stap; als geboren en getogen buurtbewoners hebben wij al eerder via andere projecten (tentoonstelling, rondleidingen bij opgraving) hiermee mogen werken en we dragen dit erfgoed uiteraard een meer dan warm hart toe.

Dat op het moment van indienen de Limes op de nominatie stond om werelderfgoed te worden, maakte ons project interessanter én urgenter.

We hebben gekozen om een bekende communicatietheorie te toetsen: de kracht van het gesprek tussen mensen. Deze kracht is groot vanwege de kans om direct te kunnen reageren en non-verbale communicatie mee te nemen. In plaats van te koersen op

Welke manier van communicatie heeft het meeste effect?

Verschillende indelingen mogelijk; de meest gehanteerde is:

- **intrapersoonlijke communicatie**
(die je in gedachten met jezelf voert)
- **interpersoonlijke communicatie**
(tussen twee of meer mensen, waarbij een directe wisselwerking mogelijk is)
- **massacommunicatie**
(openbare, voor iedereen toegankelijke communicatie. Geen directe feedback mogelijk)

Toenemend
effect

bouwwerken en borden, wilden wij onderzoeken of een facilitair punt (ontmoetingscentrum) niet een beter en flexibeler uitgangspunt zou zijn (en ook nog kostentechnisch vriendelijker).

Bij de allereerste voorbereidende gesprekken met medewerkers van Gemeente en AWLV kwam ter sprake dat er vanuit het museum een project 'Romantische Limes' in gang was gezet, maar dat dit door corona geheel stil lag. Meer informatie was er op dat moment niet voorhanden. Tijdens de uitrol van dit project werd dat al spoedig anders.

Het project kwam min of meer tegelijkertijd weer tot leven toen wij begonnen met de uitvoering van ons werk en kwam uiteraard en terecht heel vaak ter sprake. Hoewel dit zeker niet onze opzet is geweest, willen we toch ook de leerpunten over dit onderwerp aan u presenteren. Want Faro is immers belang hechten aan wat de gemeenschap van het erfgoed vindt. Dat belang is tot nu toe onderbelicht geweest. Bovendien zijn dezelfde meningen en gevoelens gesignaleerd bij ons voorgestelde informatiecentrum.

We hopen dat dit onderzoek een begin kan zijn naar een andere manier van kijken en gebruiken van het erfgoed in een drukke woonomgeving en we hopen dat er een voorzichtige eerste stap is genomen om met elkaar in gesprek te gaan en hopelijk: te blijven! We danken daarom alle mensen

die ons hebben gemaïld, gesproken, de luisteraars en kijkers van de zoom-bijeenkomsten en onze collega's die met zoveel enthousiasme over hun werk hebben verteld. Persoonlijk heeft dit project ertoe geleid dat we zelf -als archeologen- anders en breder naar Forum Hadriani zijn gaan kijken en realiseren we ons dat dit prachtige stuk geschiedenis veel kansen biedt, en niet alleen op archeologisch gebied.

[Drs. C.K. Nooijen](#) en [drs. M. Deege](#)

Rijswijk / Delfgauw, augustus 2022

Opzet en doel van het onderzoek

We hebben voor deze verkenning gekozen voor een kwalitatief onderzoek, en niet voor een kwantitatief onderzoek. De keuze voor kleinschaligheid en veel mogelijkheid tot interactie past bij ons doel.

Om te onderzoeken of een informatiecentrum in / rond park Arentsburgh haalbaar is, was het nodig vooraf een goede overlegstructuur te bedenken waarmee alle partijen zouden kunnen werken. Met de communicatiekracht van 'het gesprek' in het achterhoofd is gekozen voor coronaproof Zoom-bijeenkomsten. Elke bijeenkomst bestond uit twee delen:

- Een inhoudelijke lezing van ca. 30 minuten met mogelijkheid tot het stellen van vragen
- Een discussieronde aan de hand van stellingen (meer daarover in het volgende hoofdstuk) en/of het toelichten van een inhoudelijk onderwerp.

De lezingen zorgden niet alleen voor informatie, maar onderstreepten ook -door de lezinggevers secuur te kiezen- de kracht van gesprekken.

Het doel van de bijeenkomsten was om op zoek te gaan naar een ontmoetingsplek die als startpunt voor individuele wandelingen en rondleidingen zou kunnen dienen, een plek voor lezingen, een plaats om vondsten te tonen en om mensen de gelegenheid te geven hun gevonden voorwerpen te laten zien en vragen te stellen aan ter zake kundige mensen. Bovendien zou de ontmoetingsplek ook geschikt zijn voor het uitvoeren van diverse activiteiten.

In het onderzoeksvoorstel is nog extra benoemd dat wij, in de meest ideale situatie, Villa Arentsburgh zien als museum en ontmoetingscentrum. Een andere plek in de naaste omgeving kan uiteraard ook, aangezien dit pand nu de huisvesting is voor een accountantskantoor. We hoopten dat onze doelgroepen hun ideeën en wensen zouden uitspreken. Dat is ook gebeurd. Verderop meer hierover.

Achterliggende communicatietheorie

De bemensing maakt een essentieel onderdeel uit van het welslagen van een ontmoetingscentrum. Uit de communicatietheorie blijkt glashelder dat een rechtstreeks gesprek tussen mensen de meest effectieve manier is om informatie over te dragen, aan welke doelgroep dan ook. Dit werkt beter dan ervan uitgaan dat allerlei losstaande objecten de boodschap goed en begrijpelijk overbrengen.

Een ontmoetingsplek met vakkundige bemensing, hoe bescheiden ook, is essentieel om alle gegevens van de versnipperde monumenten, bakens en diverse onderzoeken met elkaar in verband te brengen.

In het kader van de piramide van Maslow¹ verdient het aanbeveling te bekijken of een bescheiden 'horecapunt- to-go' in te passen is.

Interieur informatiecentrum 2007-2008: achter het schot bevond zich een keukentje. Binnen was een toilet en ruim plek voor groepen en enkele vitrines. Het huis was goed afsluitbaar en beveiligd (foto: Communiqué).

Als de situatie het toe zou laten, zou binnen de ontwikkelsubsidie ook onderzocht kunnen worden of en hoe medewerkers van lunchroom Palkinto ingezet kunnen worden. Deze -buiten coronatijden zeer druk bezochte lunchroom- is bijzonder, omdat een

deel van de medewerkers een afstand heeft tot de arbeidsmarkt. Zover is het in de uitvoering van de verkenning (nog) niet gekomen, omdat het vinden van een locatie een eerste vereiste is. Pas dan kan ook gericht contact worden gelegd met mensen van Palkinto.

Het gedachtegoed van Faro

Een toelichting op de Faro-werkwijze was natuurlijk nodig. In de praktijk blijken zowel professionals als omwonenden (nog) niet op de hoogte te zijn van de mogelijkheden hiervan. Ons onderzoek kreeg daardoor een extra doel erbij.

Vind elkaar in erfgoed, verken de Faro-werkwijze. Wat is 'de Faro-werkwijze'?

De subsidie voor dit project heeft als voorwaarde dat de Faro-werkwijze moet worden ingezet.

Dit verdrag is opgesteld door de Raad van Europa. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoekt momenteel voor het ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen of Nederland het verdrag zal ondertekenen.

Erfgoedparticipatie staat centraal in het Verdrag van Faro. Het verdrag benadrukt de maatschappelijke waarde van erfgoed en van actieve deelname daaraan. Cultureel erfgoed gaat namelijk iedereen aan. Via erfgoed kun je elkaar vinden, het kan een middel zijn om maatschappelijke doelen te bereiken.

Rapportage als eindproduct

Het eindproduct is deze rapportage, waarin de uitkomsten zijn vastgelegd en aanbevelingen staan voor het vervolg.

¹ Maslow stelt dat een individu pas tot ontplooiing komt als eerst aan vijf basisbehoeften is voldaan, dan pas kan een ongestoord leerproces plaatsvinden. In de culturele wereld wordt dit model vaak gebruikt om te laten zien dat zaken als garderobe, toilet en iets te eten en drinken onlosmakelijk horen bij cultuur opnemen en daar iets van leren. Het ontmoetingscentrum dient daarom in elk geval te zijn voorzien van een toilet, elektriciteit, bescheiden keukentje en opbergruimte. Het informatiecentrum van de BAM verenigde dit tijdens de opgravingen 2007-8 in een zeer bruikbaar achthoekig gebouwtje waar een complete schoolklas of andere groep in paste.

De uitvoering

Bewoners benaderen

In dit onderzoek zijn we vanuit de Faro-werkwijze uitgegaan van om- en opwonenden die op het terrein van park Arentsburgh wonen en/of werken. Centraal stonden drie ontmoetingsavonden en één afsluitende bijeenkomst, waarin iedereen mee kon discussiëren.

Om mensen uit te nodigen voor de ontmoetingen hebben we verschillende media ingezet. De methode van communicatie hing af van de beoogde doelgroep (zie bijlage III). Met opzet hebben we niet geheel Leidschendam-Voorburg benaderd.

Omdat er geen kant-en-klare adreslijst bestond, hebben we handmatig geflyerd (zie bijlage II). Het leverde her en der in de tuinen al interessante gesprekken op. Nadeel was dat we mensen met ‘nee-nee’ stickers geen flyer in de bus konden geven. 250 - 300 flyers zijn huis aan huis verspreid. Doorgaans levert dat 10% aan reacties op, ofwel aanwezigen bij de bijeenkomsten. Dat bleek in de praktijk ook zo te zijn.

We hebben de aangemelde personen met een mailadres gemeld dat ze werden opgenomen in een database, en aangegeven dat ze hier altijd weer uit verwijderd konden worden. Dit bestand heeft tijdens het project gediend als aankondiging van de digitale ontmoetingen. Daarnaast hebben we onze e-mail adressen verstrekt voor vragen en zorgen; we hebben de inhoud hiervan waar nodig meegenomen in dit rapport.

Doelgroepen

Omwonenden (flyers (zie bijlage I) en buurtapp Nextdoor)

Op zaterdag 4 september 2021 hebben Monique Deege, Eryn Wijnia en Carola Nooijen 250-300 flyers in de brievenbus gedaan van alle panden, zowel huizen als bedrijfspanden in de buurt (zie kaart). De brievenbussen met nee/nee stickers kregen géén flyer. Buurtbewoners die we buiten troffen (het was mooi weer) alsmede passanten, werden door ons aangesproken en uitgenodigd voor de eerste avond. Daarnaast is er een uitnodiging geplaatst in de buurtapp Nextdoor, met uitleg van het project.

Gebruikers van villa Arentsburgh

In villa Arentsburgh is tegenwoordig een bedrijf gevestigd: Solutional. In de brievenbus is een flyer gedaan; daarnaast is het bedrijf rechtstreeks per e-mail aangeschreven. Er zijn geen reacties op gekomen, spijtig genoeg.

Volkstuingebruikers (flyers en e-mail)

In de brievenbus van de volkstuinen hebben we flyers gepost. Daarnaast is de voorzitter van de vereniging rechtstreeks gemaild met een uitnodiging tot een gesprek. Dat gesprek is er niet gekomen; afgevaardigden van de vereniging waren wel aanwezig bij de zoom-ontmoetingen.

Amateurarcheologen (telefoon, gesprekken en e-mail)

De lokale amateurarcheologen zijn verenigd in AWLV (Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg). Er is een verkennend gesprek geweest met J. Van den Engel-Hees voorafgaand aan het project en het bestuur is via de mail uitgenodigd voor de bijeenkomsten. Er zijn ook nog extra contactmomenten geweest om informatie uit te wisselen.

Professionals (benaderd via telefoon en e-mail)

Verschillende professionals wilden we informeren over onze plannen en wilden we raadplegen over hun visie op de Faro-werkwijze. Daarnaast wilden we weten welke eventuele plannen op tafel lagen met betrekking tot het gebied, en we zochten samenwerking. Ook deze mensen zijn uitgenodigd voor de ontmoetingsavonden. Het gaat om:

- De gemeentelijk archeoloog en zijn naaste collega: dhr. Drs. A. Roeloffs, afdeling ruimtelijke ontwikkeling, gemeente Wassenaar/Voorschoten en Leidschendam-Voorburg. In de aanloop van het project hebben we een verkennende gesprek gevoerd met: mw. Drs. C. Nyst, erfgoedadviseur.
- De directie en het bestuur van Museum Swaensteyn (Huygens Hofwijck): dhr. Peter van der Ploeg en dhr. Wang Choy.
- De RCE is per e-mail benaderd over de begrenzing van het monumententerrein en over haar betrokkenheid bij bestaande ontwikkelingen.

Digitale ontmoetingen

Er zijn drie avonden georganiseerd, digitaal vanwege de Coronaregels. Elke avond begon met een korte inhoudelijke lezing door een archeologisch specialist over Forum Hadriani en de regio in de ijzertijd en de Romeinse tijd.

Na de lezing volgde een discussie aan de hand van door ons voorgelegde stellingen. De reden voor het gebruik van stellingen is dat we zelf standpunten met verschillende nuances aangaven waar mensen op konden reageren. Gezien de actuele ontwikkelingen in het park leek ons dit een goede manier; in de hoop de discussie niet te laten ontaarden in persoonlijke meningsverschillen.

De eerste bijeenkomst

16 september 2021, 19.30-21.00

Aanmeldingen en aanwezigen: 25 aanmeldingen, hiervan waren 17 mensen aanwezig

Lezing Ab Waasdorp: *In de verste uithoek, de Haagse regio in de Romeinse tijd*

Drs. Ab Waasdorp is specialist op het gebied van de Romeinse Tijd in met name West-Nederland. Zijn lezing behandelde de betekenis van de regio in de Romeinse tijd. Ook al was dit grensgebied ver van

Rome verwijderd, de betekenis ervan was groot. Het diende als bufferzone in vreedstijd en als springplank van troepen naar Brittannië. Er waren destijds maar twee regio hoofdsteden: Nijmegen en Forum Hadriani. Dat is speciaal en verdient de aandacht.

Onze stellingen die avond:

1. Het park associeer ik met rust, ruimte en ontspanning, niet direct met erfgoed
2. Werelderfgoed Forum Hadriani en het kanaal van Corbulo verdienen meer aandacht dan ze krijgen
3. Het zou goed zijn meer bewoners (meer buurten) voor deze avonden uit te nodigen
4. Deze manier van overleggen bevalt prima

Een bewoner (tevens lid van de AWLV) maakte de opmerking dat er in het park niets authentieks te zien is. Leden van de AWLV ervaren het als een beletsel om het verhaal van de plek goed te kunnen vertellen. Een ander AWLV lid vraagt zich af hoe belangrijk de locatie is voor het verhaal, aangezien het museum een vaste tentoonstelling heeft over Forum Hadriani met bijbehorende lessen. Binnen de AWLV bestaan er dus diverse zienswijzen.

Vanuit de bewoners kwam ook een ander geluid: de borden zijn interessant, maar zien er verwaarloosd en vuil uit. Zij vragen zich af waarom er in het park niet meer rondleidingen worden gegeven, voor geïnteresseerden en schoolklassen. Het verhaal is voor hen waardevoller dan 'dingen in het park'.

Aanvulling vanuit ons project: vanuit een informatiecentrum op of naast het park kun je diverse dingen combineren: het kan dienen als tentoonstellingsruimte, als bron van audiovisuele info en als startpunt voor rondleidingen op allerlei niveaus door allerlei partijen (denk een speciale rondleiding voor aan dove bezoekers, natuurwandelingen, verzamelpunt voor yogaclub e.d.). Ook zonder opgraving, maar met goede interne en externe communicatie en aansluiting bij diverse platforms, kun je veel bezoekers trekken (voorbeeld: de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag geeft ca. 5000 leerlingen per jaar les over archeologie, deze lessen gaan altijd door en staan los van de opgravingen, los hiervan komen bij open dagen en festivals nog veel volwassenen langs. Deze cijfers zijn vergelijkbaar met de jaarcijfers van een klein tot middelgroot museum).

De AWLV reageerde hierop met de opmerking dat zij niet zitten te wachten op nóg een ding in het park. Er staan al veel 'dingen'. Meerdere mensen maken zich zorgen over de extra dingen, die museum Swaensteyn wil neerzetten. Er kan genoeg vanuit wijkcentrum Agora, waar ruimte beschikbaar is. Iemand vraagt of Agora de gewenste uitstraling heeft voor het werelderfgoed waar de vindplaats onderdeel van is. Een hele goede vraag!

De opzet van de avond bevalt. Het tijdstip zal niet voor iedereen even makkelijk zijn. We spraken af om de volgende bijeenkomst een half uur later te organiseren.

De tweede bijeenkomst

16 december 2021, 20.00-21.30

Aanmeldingen en aanwezigen: 38 meldingen, hiervan waren 18 mensen aanwezig

Mark Driessen: *De logistieke functie van de Rijn-Maas delta in de Romeinse tijd: case study Voorburg-Arentsburg*

Dr. Mark Driessen is assistent professor aan de Universiteit Leiden, bij de faculteit Archeologie. Hij leidde de opgraving Arentsburg in 2007-2008. Aan de hand van de opgraving schetste hij een beeld over de logistieke functie van de Rijn-Maas delta in de Romeinse tijd.

Stellingen van die avond:

1. Er zijn te veel borden en kunstwerken in het park
2. Meer bezoekers aan het park betekent overlast voor de omwonenden
3. Het park is de beste plaats om (de herinnering aan) Forum Hadriani tot leven te brengen

Over het algemeen vinden de aanwezigen dat er nu te veel en te veel verschillende borden en kunstwerken zijn. Ook werd genoemd dat het onderhoud te wensen overlaat: de teksten en afbeeldingen op de borden zijn nu slecht zichtbaar door vuil en groene aanslag. Het zal zeker niet goed zijn voor de vondsten die erin zijn tentoongesteld en het zorgt voor een armoedige uitstraling. Wat er ook gebeurt, het is noodzakelijk om het onderhoud te verankeren in de plannen. Eén deelnemer vindt bovendien dat een duidelijke verhaallijn ontbreekt. Zelf voegen we toe dat de plek van de borden niet altijd even logisch is met de inhoud onder de grond.

We vroegen of iemand van de aanwezigen bij het park woonde tijdens de opgravingen van 2007-2008. Toen was er een tijdelijk informatiecentrum naast de opgraving, waar in een kort tijdsbestek totaal 1677 geïnteresseerden zijn ontvangen². Dit is een grote hoeveelheid mensen. Van eventuele overlast die dit opleverde, herinneren de mensen zich niets. Dat is positief.

Wat ervaart men eigenlijk als overlast? De bewoners gaven aan dat ze geen busladingen toeristen voor de deur willen. Ook een toename van het aantal bezoekers dat met de auto komt, wordt als negatief ervaren. Dit is vanwege het beperkte aantal parkeerplaatsen in de wijk. Het aantal parkeerplaatsen is nu al nauwelijks toereikend. Auto's worden op de stoep geparkeerd en iedereen is het erover eens dat dat overlast is.

Een bewoner meldde dat mogelijk gezocht kan worden naar parkeermogelijkheden elders, zoals bij het Diaconessenhuis. Is daar wellicht een startplaats voor rondleidingen en/of een bezoekerscentrum te realiseren? Ook het park bij de Rotterdamsebaan werd genoemd als mogelijke verzamellocatie.

Park Arentsburg bestaat uit twee delen: een openbaar deel dat altijd toegankelijk is, en een privé terrein dat alleen overdag toegankelijk is. Het privéterrein hoort bij het appartementencomplex

². **Bezoekcijfers opgraving Forum Hadriani , 21 november 2007 – 11 maart 2008: totaal 1677 bezoekers (N.B in archeologisch perspectief: slechts 11 minder dan de succesvol bezochte opgraving Polderweg in de Betuweroute).** Bij de aantallen volwassenen zitten 174 collega-archeologen en studenten; 10,3 % van het totaal (Bezoekcijfers van beide bijgehouden door bureau Communiqué).

Nieuw Hadriani, waar bij de opgravingen met name de haven is aangetroffen (en delen van bebouwing daarnaast). Daarom wordt bij rondleidingen dit deel van het park bezocht.

In een nagekomen mail naar aanleiding van de discussie, stelt één van de aanwezigen het volgende: *"..Dan zou ik ook nog even een opmerking willen maken met betrekking tot de opmerkingen over parkeerdruk en privacy voor de bewoners op het terrein van Forum Hadriani. Ik ben van mening dat een zekere vorm van bescheidenheid van de bewoners hier ook op zijn plaats is. Zij wonen op een belangrijk stuk erfgoed. Natuurlijk moet er ook rekening gehouden worden met deze bewoners, maar in mijn mening moet het erfgoed belangrijker zijn. Het is een beetje alsof iemand die een huisje in de biesbos koopt ook niet moet gaan klagen dat de vogels 's ochtends te veel lawaai maken. Of dat je een appartement op de Kalverstraat koopt en dan gaat klagen dat er zoveel mensen lopen op zaterdag. Dus mocht het zo zijn dat Forum Hadriani in de toekomst een toeristische trekpleister is waar inderdaad bussen met Japanners en schoolreisjes op af komen; dan ben ik van mening dat dat belang zwaarder weegt dan dat van de bewoners. (mijn echte voorkeur is dat de overheid gewoon al die huizen opkoopt en sloopt en dat daar dan een reconstructie van de stad gebouwd kan worden. Natuurlijk is dit vreselijk onrealistisch, maar ach, wanneer de overheid wel 150 miljoen beschikbaar heeft voor een schilderij, dan is er misschien meer mogelijk dan ik denk).."* Waaruit maar weer blijkt hoe complex de Faro-werkwijze hier wel niet kan zijn...

De derde bijeenkomst

10 maart 2022, 19.30-21.00

Aantal aanwezigen: 18 Aangemeld, 7 aanwezig (voetbalavond..) > de lezing is opgenomen en op de website geplaatst om terug te kijken

Lezing: Jeroen van Zoolingen, *Arentsburg in de steentijd*.

Drs. Jeroen van Zoolingen is archeoloog bij de gemeente Den Haag. In zijn lezing belichtte hij het prehistorische verleden van vindplaats Arentsburg. De opgraving in 2007-2008 leverde namelijk niet alleen Romeinse amforen, munten en mantelspelden op. Helemaal onderin de opgravingsputten kwamen nog veel oudere vondsten aan het licht uit de steentijd. Het maakt van Arentsburg een vindplaats van de zogenaamde 'Vlaardingencultuur', een groep mensen die zich vooral in West-Nederland bevond en gelijktijdig is met de hunebedbouwers in het oosten van ons land. Maar niet alleen in Arentsburg zijn recent vondsten uit de steentijd aangetroffen. Op meer plaatsen in de Haagse regio werden ze ontdekt en onderzocht. Deze nieuwe vindplaatsen bieden ons inzicht in een fascinerende prehistorische wereld.

Als introductie van de discussie, werd de Faro werkwijze uitgebreider toegelicht. Dit blijkt een moeilijk te bevatten concept; de deelnemers hebben tijd nodig om de werkwijze in de situatie hier te laten indalen. Wat daarentegen luid en duidelijk overkomt en wordt gewaardeerd, is het recht van bewoners om mee te denken en verantwoordelijk te willen zijn voor het erfgoed in hun omgeving.

De laatste stelling was:

1. In / bij park Arentsburgh is de beste plaats om Forum Hadriani te belichten

Een lid van de AWLV stelde nogmaals dat er nu niets te zien is. Een ander lid meent dat het park de beste plaats is om het verhaal te vertellen. Hier werd instemmend op gereageerd door de andere aanwezigen. Ideeën werden gedeeld:

Op één of andere manier uitlichten van de originele locatie van zaken zoals muren, gebouwen en wegen.

Het verhaal op een andere manier vertellen: virtueel bijvoorbeeld. Dit vindt men een mooi idee, maar kostbaar.

Een verbinding maken met planten en bomen. Hierbij wordt opgemerkt dat het park nu een prachtige, rustige omgeving is en dat wil men graag behouden. Dat betekent ook liever geen steen erbij, in de vorm van bebouwing.

Vierde bijeenkomst - Slotavond

Najaar 2022, avondlezing en presentatie van de conclusies (datum volgt)

Aantal aanwezigen (voorlopige aanmeldingen, al op 31 augustus): 21

Lezing door Ruurd Halbertsma over Reuvens en de opgravingen in park Arentsburgh.

Dr. Ruurd Halbertsma is conservator van de Klassieke Afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Zijn onderzoek richt zich naast de klassiek-archeologische terreinen vooral op de negentiende eeuw als bakermat van de moderne archeologie: de geschiedenis van de Nederlandse archeologie is in de gehele negentiende eeuw verbonden met het Rijksmuseum van Oudheden. Vanuit dit oogpunt kan hij een mooi beeld geven van de tijd waarin Caspar Reuvens (eerste directeur van het RMO en eerste hoogleraar archeologie ter wereld) zijn opgravingen op Arentsburgh uitvoerde. Hij werkte en woonde in de villa tussen 1827 – 1834. Het RMO draagt nog altijd zorg voor belangrijke objecten uit deze opgravingen.

Na deze lezing presenteren wij dit rapport aan alle omwonenden en belanghebbenden en lichten we de uitkomsten toe.

Verdiepende gesprekken met andere nuttige partijen

Rondom de zoombijeenkomsten is met diverse partijen contact gelegd en zijn er losse gesprekken gevoerd om te zien waar en hoe de zorg voor Forum Hadriani daar verankerd is of zou kunnen worden. Bij de gesprekken is tevens gekeken waar wellicht gaten vallen (in financiering en menskracht) en wat daar mogelijk voor oplossingen voor kunnen zijn.

De heren Peter van der Ploeg en Wang Choy, respectievelijk directeur en bestuurslid van Museum Huygens Hofwijk.

Tijdens onze rondgang door de wijk werden we door buurtbewoners attent gemaakt op het feit dat er plannen lagen voor bebouwing in het park (met name de 5 m hoge folly riep erg veel weerstand op). Het plan 'Romantische Limes' bleek meer te omvatten dan dat.

Wij hebben dit overleg aangevraagd om ons voor te stellen en uit te leggen wat de Faro-werkwijze en ons onderzoek inhielden, en om te sparren over ideeën. Maar we wilden ook meer te weten komen over de plannen van de Romantische Limes; de status ervan en het beoogde tijdpad. We waren met name zeer benieuwd naar de communicatie met de mensen uit de omgeving. Waren zij op de hoogte gesteld van de plannen? Waren zij betrokken bij de totstandkoming? Tenslotte wilden we weten hoe het museum deze plannen ziet in relatie tot de reeds bestaande objecten rondom Forum Hadriani: de vaste opstelling in museum, de lessen en de bestaande stadsbakens in het park.

Op 19 oktober 2021 was het overleg op Museum Hofwijck. De heren van de Ploeg en Choy legden ons hun plannen voor met betrekking tot het park. Het plan 'De Romantische Limes' sloot aan op het door hen gemaakte masterplan 'Romeinen aan de Vliet'. Het plan heeft niet alleen betrekking op Forum Hadriani maar wil ook de verbinding maken met de twee buitenplaatsen in het gebied: Arentsburgh en Hoekenburg. Deze zijn samen landschappelijk rijksmonument (zie bijlage II).

In het park worden extra markeringstekens/bebouwing geplaatst, zoals een folly (een puur decoratief gebouw uit de tijd van de buitenplaatsen) dat nu archeologisch wordt aangekleed met Romeinse replica's, een vitrine bij het elektriciteitshuisje en een markering met bruisende/borrelende letters en verlichte contouren in de vijver. Het initiatief hiervoor is genomen door het museum. Zij hebben met geld van de projectorganisatie Limes een ontwerp laten maken door DaF-architecten.

Het plan is gemeld bij de RCE ter toetsing van de uitvoering in het monumententerrein. Omwonenden, amateurs en professionals op archeologisch gebied uit de omgeving hebben geen inspraak bij de totstandkoming gehad. Op dinsdag 9 november 2021 is een extra informatiebijeenkomst geweest over dit projectvoorstel (geen inspraak bijeenkomst). Inmiddels liggen deze bestaande bouwplannen ter inzage en mogen de bewoners tot 31 augustus 2022 zienswijzen indienen. Op social media en in de lokale pers wordt hier druk over gepraat.

De AWLV (Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg)

Wijkcentrum Agora ligt op loopafstand van het park (200 meter, 2 minuten lopen). Het pand staat voor een deel leeg. Op 12 november 2021 spraken we in Agora met bestuursleden van de AWLV.

De AWLV komt regelmatig samen in hun ruimte aan de van Naeltwijckstraat. De vereniging organiseert onder andere elke woensdagavond een schervenavond, waarin vondstmateriaal wordt gerestaureerd en bestudeerd. Ook verzorgen de leden workshops en incidenteel rondleidingen in park Arentsburgh. Laatstgenoemde activiteiten wil de vereniging gaan uitbreiden. Gestreefd wordt naar een maandelijks rondleiding in het park, met daarnaast rondleidingen op verzoek.

Voor deze activiteiten zou de vereniging graag de beschikking hebben over een ruimte in de nabijheid van het park. Op dit moment huren ze een ruimte in Agora voor bepaalde activiteiten. Want de huur voor het hele jaar is veel: € 20.000,- p/jaar.

De bestuursleden leidden ons rond in het leegstaand deel van het gebouw, dat verschillende ruimtes beslaat. Zij stellen een samenwerking voor in het gebruik van deze ruimtes. Als het ontmoetingscentrum in Agora gerealiseerd kan worden, dan kunnen de vereniging en het centrum

elkaar goed versterken en een mooie ruimte creëren met voorzieningen en met een vaste opstelling als uitgangspunt van de nodige activiteiten en rondleidingen.

Onze indruk is dat de Agora als locatie voor het ontmoetingscentrum in principe geschikt lijkt te zijn, maar de leegstaande ruimtes zijn aan een flinke opknapbeurt toe. Hiervoor is extra geld nodig. De vraag wat het benodigde bedrag zou zijn, is geen onderdeel van dit onderzoek. We willen het wél classificeren als een kansrijke locatie.

De gemeente Leidschendam-Voorburg, Antoine Roeloffs en Ceciel Nyst

Voorafgaand aan het project is een gesprek gevoerd met toenmalig erfgoedadviseur Ceciel Nyst om te horen hoe diverse organisaties op en rond het park betrokken waren bij het werelderfgoed. Door de verschillende eigenaren van het terrein, en alle gebruikers en omwonenden, bleek dit een complex geheel. Omdat het op dat moment midden in de coronatijd was, was bij de gemeente verder niets bekend over de inhoud, het doorgaan of afblazen van het plan Romantische Limes.

Bij de open dag van de opgraving van het kanaal van Corbulo (juli 2021) hebben we contact gezocht met Antoine Roeloffs, adviseur archeologie bij de gemeente Leidschendam-Voorburg. Na tussentijds mailcontact hadden we op 25 november 2021 we een overleg met hem. Het gesprek voerden we in Palkinto, de lunchroom die we graag zouden betrekken bij het ontmoetingscentrum. Hij legde uit hoe archeologie in de gemeente is verankerd en hoe de gemeentelijke organisatie dit heeft ingepast. Archeologie is namelijk geen zelfstandige afdeling, zoals elders wel het geval is, maar een onderdeel van afdeling ruimtelijke ontwikkeling. De zorg voor het werelderfgoed is een punt van aandacht voor de gemeente.

We brengen de heer Roeloffs op de hoogte van ons onderzoek. Hij is vanuit de gemeente zeer geïnteresseerd in de uitkomst van het onderzoek en volgt de ontwikkelingen vanuit de zijlijn. De gemeente heeft helaas maar twee professionele archeologen in dienst die de handen vol hebben aan de behandeling van de reguliere aanvragen op bouwgebied. Extra werkzaamheden aan het werelderfgoed zijn momenteel nauwelijks in te passen naast het bestaande werk. We spreken af dat

we elkaar op de hoogte houden, uitnodigen voor de digitale bijeenkomsten en hopen dat hij en zijn collega kunnen aanschuiven.

Conclusies & aanbevelingen

- Dankzij de onderzoekssubsidie van het Fonds voor Cultuurparticipatie (€ 7500,00) hebben wij gezamenlijk 12 uur p/maand (in een periode van 10 maanden) betaald en onafhankelijk van belanghebbende partijen aan dit project kunnen werken.
 - Dit is een uiterst bescheiden uren aantal maar was erg welkom om daadwerkelijk tijd vrij te kunnen maken als professioneel archeoloog. Een groot voordeel is dat betaalde uren de continuïteit van het werk garanderen. Hiernaast zijn er ook nog eigen uren in de uitvoering gestoken.
- Het toepassen van de Faro-werkwijze draagt in positieve zin bij aan het proces: op- en omwonenden van park Arentsburgh voelen zich meer betrokken bij en verantwoordelijk voor het erfgoed Forum Hadriani.
 - Andersom werkt het niet betrekken van de bewoners en gebruikers van het park bij ontwikkelingen tot het omgekeerde. Een voorbeeld hiervan is het bouwplan Romantische Limes vanuit het museum, waar de bewoners niet zijn betrokken bij het totstandkomen. Dit plan heeft te weinig draagvlak. Het is aan te bevelen deze plannen te heroverwegen.
 - Van de door ons uitgenodigde doelgroepen sloot uiteindelijk een beperkt aantal zich aan bij de ontmoetingsavonden. De deelnemers hadden een persoonlijk belang bij het park, als bewoner of als liefhebber van het archeologisch erfgoed, natuurliefhebber, Monumentenfanaat of als tegenstander van lopende plannen als bijvoorbeeld de Folly van de Romantische Limes.
 - Het zal nog veel meer tijd vergen om de Faro-werkwijze en de extra kansen voor het voetlicht te krijgen en ook toe te passen. De aangewezen partij om hiermee verder te gaan is ons inziens gemeente Leidschendam-Voorburg.
- Archeologen en museumprofessionals zullen ook moeten leren werken met de Faro-werkwijze. De tijd dat zij alles bedachten en regelden, is veranderd. Na onze ontmoetingen is duidelijk dat omwonenden de rust en de parkfunctie net zo belangrijk vinden als het erfgoed.
 - Op zoek naar een betere balans tussen erfgoed en natuur, met duidelijke inspraak van de bewoners is geboden.
 - De regie zou moeten liggen bij de gemeente, voor een stevige en duurzame verankering op de lange termijn.
- De omgeving van Forum Hadriani leent zich om een informatiecentrum in te richten. Het wijkgebouw Agora biedt perspectieven (en parkeerruimte), maar ook het nieuw te ontwikkelen terrein van het voormalige Diaconessenhuis of -wellicht later in de tijd- villa Arentsburgh en/of omgeving Rotterdamse Baan.
 - Inhoud van een informatiecentrum botst niet met het museum (vult het juist aan), dat een bescheiden collectie Romeinse vondsten toont. Een informatiecentrum vlakbij de site zelf is hard nodig en gewenst, mits de andere punten van de piramide van Maslow er ook een plek krijgen.
 - Uit de informatieavonden komt duidelijk naar voren dat de bewoners positief staan tegenover een informatiecentrum, maar zich duidelijk zorgen maken om de parkfunctie én de parkeerdruk in de wijk. Tezamen kwamen we op de bovengenoemde alternatieven. Uitwijkmogelijkheid is ook nog de Rotterdamse Baan

(park daarbij) al is dat niet direct gewenst is omdat het terrein binnen de gemeente Den Haag ligt.

- Gezien de wens veel betrokkenen om niet te veel verschillende objecten in het park te hebben staan, bevelen wij aan de mogelijkheden van VR en AR te onderzoeken³!
- We bevelen sterk aan dat de gemeente Leidschendam-Voorburg zich verantwoordelijk stelt (met de financiële gevolgen) voor het werelderfgoed, zoals ook elders in het land het geval is en de regie neemt bij het samenwerken in de Faro-gedachte.
 - Dit betekent een investering in menskracht, en ook in voorziening als een informatiecentrum. Uitdragen van het werelderfgoed hoort in eerste instantie geborgd te worden binnen de organisatie van de gemeente.
 - Erfgoed is niet winstgevend maar heeft een maatschappelijke functie. Dit betekent dat de gemeente garant moet staan voor het benodigde budget.
 - Overleg met de bewoners en kundige amateurarcheologen kan structureel beter.
 - De communicatie over Forum Hadriani in het algemeen kan ook beter; zowel intern als extern.
 - Samenwerken met meer doelgroepen over erfgoedkwesties kan uitstekend. Het kost wel tijd en inspanning, maar loont zeer zeker, zo geven collega-archeologen elders vanuit de Faro-werkwijze mee⁴.
- Tenslotte: Forum Hadriani is voor een belangrijk deel levend gehouden dankzij de inspanningen van de vrijwilligers van de AWLV. Wij willen ze hiervoor hartelijk danken.

³ Zoals de apps van Time Switch (bijvoorbeeld voor Zaandam ‘Zaandam 1725’).

⁴ <https://hazenbergarcheologie.nl/hazenberg-over-uitvoering-verdrag-van-faro/> Tom Hazenberg heeft op 20 januari 2022 een korte impressie gegeven over het belang van de lange adem bij samenwerking met lokale partijen.

Literatuur

Deege, M. *Aanvraag ontwikkelsubsidie Ontmoetingscentrum Forum Hadriani (Voorburg)*, Rijswijk, 2021.

Hanssen, M. (red.) *Faro magazine, van verdrag naar praktijk*, Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, Amersfoort, 2021.

Londen, H. van, M. van den Dries en S. Landskroon *Over lokalisme, liefdewerk en lonkend perspectief | Publicatie | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, Amsterdam, 2021.

Soeterbroek, F. *Erfgoed als middel*, 2021.

Digitale bronnen

<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro>

http://www.bureaucommuniqué.nl/?page_id=822

http://www.bureaucommuniqué.nl/?page_id=852

<https://www.youtube.com/watch?v=r2LSYheeZN4> + <https://hazenbergarcheologie.nl/hazenberg-over-uitvoering-verdrag-van-faro/> (Tom Hazenberg over rol gemeente en andere partijen in park Matilo)

Forum Hadriani: hoe zetten we dit werelderfgoed met elkaar op de kaart?

Wist u dat de gemeente Leidschendam-Voorburg Romeinse resten binnen de gemeentegrenzen heeft? Onder park Arentsburch, de volkstuinten en het Agoraveld liggen de resten van de Romeinse stad Forum Hadriani. Van het befaamde Kanaal van Corbulo, dat langs de stad liep, worden regelmatig delen teruggevonden. Sinds deze zomer is het niet alleen Rijksmonument, maar ook deel van Unesco's werelderfgoed!

Wij willen ons erfgoed graag de aandacht geven die het verdient. Houdt u van geschiedenis? En van Romeinen? En wilt u daar iets mee doen? Denk, praat en doe mee aan het levend houden van dit werelderfgoed!

Project met steun van het Fonds voor Cultuurparticipatie

Het landelijk Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP) heeft de subsidieaanvraag gehonoreerd om te onderzoeken of in park Arentsburch weer een ontmoetingscentrum over Forum Hadriani mogelijk is. De verkenning is op persoonlijke titel door twee betrokken, in de buurt wonende archeologen aangevraagd.

Het project is tijdelijk en loopt tot mei 2022. Wij hopen voor deze tijd samen met u en de professionals in kaart te hebben gebracht wat (on)mogelijkheden zijn.

Een grote rol zal weggelegd zijn voor de inbreng van de direct omwonenden, vandaar deze flyer in uw brievenbus. Waar ooit de visie op erfgoed was: de professionals moeten alles regelen, verschuift deze zienswijze steeds meer naar: erfgoed heeft voor iedereen betekenis. Wat kunnen we met elkaar bereiken en uitdragen?

Meer over deze zogeheten Faro-werkwijze vindt u hier:

<https://bit.ly/toelichtingfarowerkwijze>

Onze werkwijze

Vier keer zullen we elkaar tijdens dit project online plenair spreken. En elke digitale bijeenkomst starten we met een korte inleiding door een archeologisch specialist over Forum Hadriani en de Romeinse tijd, over de Limes en over het werelderfgoed. We hopen daarmee te informeren, inspireren en te verbinden om zo niet alleen te onderzoeken, maar direct te kunnen bijdragen aan de spotlights op dit werelderfgoed. Wilt u meeluisteren en meepraten? Graag! Dat kan vanuit uw eigen huis.

De eerste online bijeenkomst is op donderdag 16 september 2021 van 19.30 – 21.00 uur via Zoom. Aanmelden kan via monique@bureaucommunique.nl o.v.v. 'Forum Hadriani ontmoetingen' met uw naam en adresgegevens, dan krijgt u de link voor het eerste overleg uiterlijk dinsdagavond 14 september toegestuurd.

De avond zal beginnen met een introductie op de Romeinse tijd in de regio door drs. Ab Waasdorp, expert op het gebied van Romeinen in de regio Den Haag. De volgende lezing (voorlopige planning eind oktober) zal gaan over de stand van zaken in het archeologisch onderzoek naar Forum Hadriani door dr. ing. Mark Driessen (Universiteit Leiden).

We hopen u op 16 september digitaal te ontmoeten!

Monique Deege en Carola Nooijen

www.bureaucommunique.nl

communique
communicatie, educatie en presentatie

Alle foto's: Bureau Communique

Bijlage II – Beschermd monumententerrein

Overzicht wettelijk beschermde percelen. Kaart: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Amersfoort.

Kad. gemeente : Voortburg

Bijlage III – Schema met doelgroepen/middelen matrix

Wie	Uitgenodigd voor ontmoetingen	Benaderd voor gesprek – gesprek gevoerd	Benaderd voor gesprek (via mail) - geen reactie	Toesturen rapportage
AWLV: Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg	X (bestuur)	X (2 gesprekken)		X
Vereniging Erfgoed Leidschendam	X			X
Museum Swaensteyn, Voorburg	X (directeur + voorzitter)	X		X
Vertegenwoordiging van Amateursuikersvereniging Arentsburgh	X		X	X
Bewonersvereniging / VVE Appartementen Nieuw Hadriani	X	X (geen aparte bijeenkomst, wel info uitgewisseld via mail)		X
Bewoners / verhuurders / eigenaren van Villa Arentsburgh	X		X	X
Omwonenden van het park	X	Bij de ontmoetingen		X
Vertegenwoordiging vanuit Lunchroom Palkinto, Voorburg	Nog niet benaderd			
Gemeente Leidschendam-Voorburg	X	X		X
Provincie Zuid-Holland				X
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort		X (vragen via de mail gestuurd)		X

Archeologisch netwerk

- Zowel M. Deege als C. Nooijen zijn zelf Klassiek Archeoloog (RUL)
- Archeologische informatie onderzoeken 2007/2008: M. Driessen (RUL)
- Archeologische informatie onderzoeken 2005: M. Bink (voorheen BAAC)
- Archeologische informatie kanaal van Corbulo: A. Waasdorp (gem. Den Haag) / W. Hessing (Vestigia bv)
- Archeologische informatie Romeinse havens: A. Bosman (Military Legacy)
- Informatie over onderzoeken van Reuvens en Holwerda (R. Halbertsma, Rijksmuseum van Oudheden)

Bijlage IV – Verantwoording budget

Alleen de versie voor het PCP bevat deze details.